

## НАРОДОЗНАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ХВЕДОРА ВОВКА У СВІТЛІ СУЧАСНОЇ ГУМАНІТАРИСТИКИ

Ганна Скрипник

УДК [39(477):172.16]+929Вовк

У 2012 році наукова громадськість України відзначила 165 років із дня народження видатного українського етнолога й антрополога Хведора Вовка (1847–1918). Хоча за радянських часів спадщина Хв. Вовка замовчувалася, проте він мав заслужений авторитет, оскільки напрацювання вченого, особливо в галузі етнографії та антропології, збагатили українську науку феноменальними узагальнюючими дослідженнями, які впродовж цілого ХХ ст. слугували своєрідними енциклопедіями українознавства. Свої народознавчі студії Хв. Вовк підпорядковував головній меті — виявити й систематизувати весь обсяг археологічної, антропологічної та етнографічної інформації для об'єктивного відтворення українського історичного процесу й обґрунтування національної самобутності українців.

З огляду на те, що десятки важливих студій вченого були опубліковані в іноземних фахових виданнях, більшість із яких відсутні навіть у вітчизняних книгозбірнях, та водночас з урахуванням потреби ввести якомога повніше народознавчу спадщину Хв. Вовка до наукового обігу в Україні, науковці ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України ініціювали підготовку й перевидання його праць у вигляді двотомника «Народознавча спадщина Хведора Вовка».

До цього видання ввійшли студії, нариси й етнографічні оповідання як раннього київського періоду діяльності вченого, так і написані ним в еміграції та в петербурзький період життя. Серед них — і всеосяжні узагальнюючі праці й розвідки з українознавства («Антропологічні особливості українського народу», «Етнографічні особливості українського народу», «Українці з погляду антропології») та

української регіоналістики («Українські колонії в Добруджі», «Етнографічний нарис. Русини Галицької рівнини. Гуцули. Бойки. Лемки. Угроруси, або угорські русняки», «Старовинні дерев'яні церкви на Волині» та ін.); і лаконічні виклади зі славістики («Весільні обряди в Болгарії», «Славяне»); й інформативні, насичені етнографічними відомостями оповідання з етнології європейських народів.

Двотомник містить також студії вченого на соціально-економічну тематику («Про сільські ярмарки та про їх значення для вивчення ремісничої і кустарної промисловості», «До питання найму робітників»), його розвідку науково-методичного характеру «Деяке про теперішній стан і задання української етнології» та «Бібліографію праць Хведора Вовка (1847–1918)», укладену його дочкою Галиною Вовк.

Щоб належно оцінити доробок Хв. Вовка та його внесок у розвиток української етнології, слід хоча б побіжно оглянути тогочасний стан народознавчої науки, про невтішність якого сам Хв. Вовк згодом висловлювався так: «у той час етнографія ще ніде не викладалась як окрема дисципліна, не було навіть, бодай частково, систематичних курсів чи великих праць, які могли б слугувати для її обґрунтування. Тільки небагатьом з нас, і то пізніше, вдалося прослухати деякі курси, але й то за кордоном...»<sup>1</sup>. Як відомо, про рівень розвитку науки свідчать не лише установлені уявлення про її дослідницько-предметне поле, завдання та методи, співвідношення із суміжними народознавчими дисциплінами, але й факти її інституціалізації, наукової легітимації та присутності в системі вузівських освітніх дисциплін, наявність належного кад-

рового потенціалу тощо. З огляду на ці критерії можна констатувати, що саме на кінець 60-х — початок 70-х років XIX ст. припадають помітні зрушення в царині українського народознавства, пов'язані з реалізацією вченими-україністами під егідою П. Чубинського масштабних дослідницьких народознавчих проектів загальнонаціонального характеру — тотального експедиційного обстеження України з погляду статистичного, мовного та етнокультурного. Експедиція П. Чубинського активізувала весь потенціал української гуманітаристики, залучивши його до виконання власне етнографічних завдань — якомога повнішої фіксації пам'яток матеріальної та нематеріальної спадщини українських етнічних земель, збір статистичних даних і створення повноцінної джерельної бази україністики.

Підготовка до реалізації цього епохального етнографічного проекту стимулювала перегляд усталених на той час підходів до етнографії як науки, основним джерелом якої вважалися пам'ятки усної народної словесності й обрядової культури. Звідтоді усвідомлюється потреба в розробленні нового науково-методичного інструментарію, передусім щодо вивчення матеріального побуту (продуктивних сил краю, промислів і ремесел, основних сільськогосподарських занять, житла, їжі, одягу, транспортних засобів, народної техніки тощо), соціально-виробничих відносин; правової культури, етнопсихологічних особливостей, національних меншин та міжнаціональних стосунків, конфесійного розмаїття тощо.

Величезний і воістину всеосяжний масив відомостей та фактажу з означеної проблематики, зібраний учасниками експедиції та надісланий у відповідь на поширені програми-запитальники, потребував нових наукових кадрів для його осмислення й інтерпретації. Відтак у процесі підготовки й проведення експедиції та опрацювання зібраних матеріалів не лише розроблялася, шліфувалася й удосконалювалася методика науки, але й розширювалося коло, виховувалося нове покоління дослідників. До цієї нової генерації народо-

знавців належав і Хведір Вовк, у діяльності якого етнографія стала домінувати із часу повернення (після заслання) до Києва (улітку 1869 р.) Павла Чубинського, котрий гуртував довкола проблем народознавства широке коло вчених-гуманітаріїв. Наслідком об'єднання зусиль численного загону народознавців стала успішна спроба інституціалізації науки через створення повноважного науково-дослідного центру — Південно-Західного відділу РГТ.

У рамках діяльності Південно-Західного відділу РГТ пройшли етнографічний вишкіл знані згодом фахівці-народознавці. Хоча відділом передбачалося проведення досліджень і публікація матеріалів не лише з гуманітарних дисциплін, але й природничих (зокрема з кліматології, економіки, статистики тощо), проте зміст опублікованих випусків «Записок...» маніфестує безумовне домінування розвідок народознавчого спрямування (про сільські ярмарки й кустарну промисловість, хлібну торгівлю, народні історичні перекази, кобзарство та кобзарів, лицарську поезію в піснях, релігійний культ, житло та їжу українців, будинки та квартири киян, історично-географічні відомості щодо Буковини тощо). Такі наукові пріоритети членів Південно-Західного відділу віддзеркалювали всезагальне визнання науковими колами суспільної ваги етнографії в національній долі народу, поступову зміну її парадигми. Нове розуміння предметного поля й завдань етнографії Хв. Вовк як один із чільних діячів Відділу дещо згодом чітко сформулював у своїй основній народознавчій праці: «для характеристики побутового життя українського народу ми повинні розглянути його способи здобування сировини, техніку, його їжу, житло, домашню обстановку та одягу, вірування, звичаї та обряди, громадські та правні розуміння, і нарешті, народні знання... З причини одностороннього розуміння завдань та змісту етнографії в діяльності українських етнографів до останнього часу переважало захоплення лінгвістикою та творами усної народної словесності (фольклор) на некористь вивчення так званого матеріального побуту.

В семи великих томах “Трудовъ експедиції” Чубинського, — в найбільшому збірнику з етнографії України, — матеріальному побутові уділено всього тільки 77 сторінок»<sup>2</sup>.

Тому-то, з огляду на усвідомлення дослідником деякої кількісної неспівмірності студій з усної народної творчості та в цілому явищ духовної культури з дослідями народних промислів, землеробства, традиційного вбрання, житла й харчування, транспортних засобів, сформувалися пріоритети наукових уподобань Хв. Вовка, у народознавчій спадщині якого поважне місце посідають дослідження з народного матеріального побуту. На цій неспівмірності вчений наголошує неодноразово, зокрема, у своїй методологічно-історіографічній розвідці про стан і завдання етнографії пише: «Нічого дивуватися, що із 7 томів “Праць експедиції” цьому фольклору відведено по найменшій мірі 5»<sup>3</sup>. Про це саме йдеться в його спогадах про П. Чубинського, у яких дослідник критично висловлюється щодо домінуючих ще в народознавчій науці 60-х років ХІХ ст. уявлень, за якими «фольклор є головним підґрунтям етнографії».

Отже, на середину 1870-х років провідними вченими сформувалося близьке до сучасного розуміння предмета й завдань етнографічної науки України, постало усвідомлення потреби вивчення народного матеріального побуту та соціонормативної практики, елементів виробничої сфери тощо. Хв. Вовк як представник нової генерації народознавців, добре обізнаний з європейською етнологічною думкою, одним з перших зрозумів потребу часу — легітимізувати нову сутність предметного поля української етнографії, модернізувавши й розширивши його, та забезпечити паритетний розвиток усіх складових науки. Уже серед наукових праць Хв. Вовка київського циклу (початкового етапу його наукової народознавчої біографії) виокремлюються, хоча й невеликі за обсягом, однак важливі за предметною спрямованістю дослідження, які маркували нове осмислення етнографії; маніфестували розширення її дослідницької сфери; засвідчували спроби

розмежувати її із суміжною дисципліною — фольклористикою, упровадження в практику нових методик та нового концепційно-теоретичного трактування етнокультурних і соціокультурних реалій. Хв. Вовк виконує низку студій, що стосуються рибальського промислу, народної орнаментики, житла найбіднішого населення, життя й побуту найманих робітників, ярмаркової торгівлі Наддніпрянщини з докладним аналізом асортименту кустарних виробів та агропродукції тощо. Проте особливе визнання класика української етнографії та антропології Хв. Вовк отримав завдяки створенню й обґрунтуванню наукової концепції про органічну культурну єдність усього українського народу, його етнонаціональну самобутність, на засадах якої він написав перші узагальнюючі енциклопедичні за характером праці про етнографічні та антропологічні особливості українців<sup>4</sup>. Появі його резонансних досліджень з антропології передувала низка комплексних етнографічних та антропологічних експедицій, проведених у межах усіх українських етнічних земель (зокрема, протягом 1903—1906 рр. Хведір Кіндратович здійснює чотири антрополого-етнографічні експедиції в Галичину, Закарпаття та на Буковину, а з 1907 по 1916 рр. при допомозі своїх учнів він проводить експедиції майже в усі області Східної, Північної, Південної та Центральної України).

Наслідком масштабної експедиційної роботи стали його праці з регіональної антропології «Антропологічні досліди українського населення Галичини, Буковини й Угорщини» (1908), синтетичні студії, виконані на загальноукраїнському матеріалі — «Українці з погляду антропології» (1906) та «Антропологічні особливості українського народу» (1916). Поміж численними антропологічними студіями Хв. Вовка нарис «Українці з погляду антропології» не надто помітний, проте з огляду на те що це була перша синтетичного характеру праця про антропологічну й етнокультурну самобутність українців, вона, безперечно, відіграла важливу методологічну роль у віт-

чизняному народознавстві. У ній Хв. Вовк здійснив спробу генералізованого викладу висновків його антропологічних та етнографічних дослідів, які згодом ґрунтовніше подав у своїх основних спеціальних працях. Слушно зауважуючи, що українці, як і інші народи земної кулі, не є абсолютно гомогенною спільнотою, оскільки їхнє історичне життя проходило на перетині різних культур і цивілізацій, дослідник, утім, дійшов принципового висновку про наявність у їхніх антропологічних характеристиках достатньо виразних спільних фізичних ознак, які «становлять характерну відмінність, етнічний тип українців, більшість яких є населенням високого зросту, брахіцефальним, з темним волоссям та очима, прямим і вузьким носом і т. д.»<sup>5</sup>.

Такою ж новаторською є згадувана вище студія вченого з антропології українців під австрійських українських земель (Галичина, Буковина і Закарпаття), що стала, властиво, першою у вітчизняній гуманітаристичній ґрунтовною працею з регіональної антропології українців, у якій на достовірному матеріалі про фізичні характеристики населення краю розкриваються етногенетичні витоки місцевої української людності, окреслюються її домінантні антропологічні риси. Робота ґрунтується на власній джерельній базі дослідника, яку Хв. Вовк формував за новітніми методиками і за участю видатного французького антрополога, професора паризької Антропологічної лабораторії Л. Манувріє; антропологічні поміри здійснювалися за використовуваною в тогочасній Франції системою П. Брока. Основні дані зібраних і систематизованих ученим відповідних помірів та висновки праці стосуються переважно гуцулів — гірського українського населення Південно-Східних Карпат. Зауважмо, що Хв. Вовк у цьому дослідженні окреслює, хоча й побіжно, межі географічно-етнографічної Гуцульщини, локалізуючи її по долинах рік «Прута, Білого і Чорного Черемоша і Білої і Чорної Тиси» територією, що на той час політично належала «до Східньої Галичини, Буковини й Угорщини»<sup>6</sup>.

У процесі його експедиційної роботи було обміряно понад 700 осіб та зроблено понад півтори тисячі фотознімків. Велику наукову вагу мають також виготовлені вченим карти українського антропологічного типу людності Підкарпаття та географічна карта з покажчиком українського антропологічного типу по всій Україні. Результати антропологічних досліджень ученого, опубліковані в 10-му томі «Матеріалів до українсько-руської етнології», спростовували побутуючі уявлення про нібито неукраїнське й навіть неслов'янське походження гуцульської етнографічної групи: «Уважливіше ознайомлення з гуцулами крок за кроком доводить не лише їх спорідненість з іншими українськими племенами, але навіть порівняно більшу чистоту їхнього антропологічного та етнографічного типу, що, безсумнівно, походить від їхньої ізольованості в горах і незначних сторонніх домішок та етнічних впливів»<sup>7</sup>.

Дослідник стверджував, що «нічого особливо виключного у порівнянні з іншими Українцями Гуцули не мають, бодай у таких основних мірах, як головний покажчик, зріст, барва волосся. Таким побитом знищується всяка можливість думати, що вони не належать антропологічно до української групи. Цілковито навпаки, ми вбачаємо у всіх помірах надзвичайну одноманітність, яка вказує на суцільність етнічного типу і дуже незначні расові домішки»<sup>8</sup>. «Якщо до вищезазначеного додати, — продовжує свій аналіз учений, — що мова гуцулів є різновидом галицько-подільської говірки, то всі сумніви щодо неукраїнського і навіть неслов'янського походження гуцулів зникають самі по собі»<sup>9</sup>. На думку Хв. Вовка, поміри інших карпатських українських верховинців виявляють, що «Українці (а найбільше, додамо ми, — Гуцули) належать до великої південної групи великорослих і темних брахіцефалів, які він [Й. Денікер. — Г. С.] називає а д р і я т и ц ь к о ю і яку з антропологічного погляду можна б було назвати просто с л а в я н с ь к о ю»<sup>10</sup>.

Нарис містить лаконічну інформацію про закарпатських українців-русинів, які, на дум-

ку дослідника, потерпають від асиміляційної політики «угорської влади, що прагне до насильницької мадяризації всього неугорського населення країни»<sup>11</sup>. Лейтмотивом підсумкової частини розвідки є твердження вченого про те, що «населення Галичини, Буковини та Угорської Русі, маючи певні етнографічні особливості, є цілком українським» і відхилення від загальноукраїнського типу мають або рудиментарний характер (збереження архаїчних елементів унаслідок ізольованого проживання в горах), або є різновидом запозичень від сусідніх народів (проте адаптованих до місцевих культурних формовиявів і наближених до загальнонаціонального типу)<sup>12</sup>.

Щодо інших етнографічних груп українців Карпат — бойків і лемків, то вони в цій праці досліджуються лише побіжно, у порівняльному ракурсі, а ґрунтовніше їхні антропологічні характеристики викладені в його основній підсумковій праці «Антропологічні особливості українського народу». У ній на фундаментальній джерельній базі (понад 5 тис. вимірів і антропологічних дослідів, здійснених Хв. Вовком та його учнями) учений подає широку антропологічну характеристику українців. На його думку, фізичний тип українців відмінний від східнослов'янського, але близький до південнослов'янського типу: «Порівнюючи антропологічні особливості українців з такими самими особливостями інших слов'янських народів, ми бачимо, що українці, безперечно, найбільшу спорідненість виявляють з південними та західними (з винятком поляків) слов'янами»<sup>13</sup>. Ключовим положенням дослідження є твердження Хв. Вовка про те, що «українці є досить одноманітне плем'я, *темно-волося, темнооке, вищого за середній чи високого зросту, брахіцефальне, порівнюючи високоголове, вузьколице, з рівним і досить вузьким носом, з порівнюючи короткими верхніми та довшими нижніми кінцевостями*. Сукупність цих ознак ми вважаємо можливим визнати українським антропологічним типом»<sup>14</sup>. Висновки вченого «про відношення українського племені до племен білоруського

та великоруського» суголосні з науковими висновками О. Шахматова, зробленими на основі лінгвістичних даних. Вони також не мають істотних розходжень з даними сучасних досліджень і засвідчують видатну роль Хв. Вовка в науковому висвітленні етногенетичної історії українців засобом антропології; а створена ним концепція «збереже своє значення як певний основоположний етап в розвитку української антропологічної науки»<sup>15</sup>.

Новою віхою на шляху поступу української етнології стала праця Хв. Вовка «Етнографічні особливості українського народу», яка й планувалася як складова корпусу енциклопедичних за характером робіт з українознавства. Хв. Вовк, залучаючи значний фактологічний матеріал та всебічно висвітлюючи весь комплекс духовної культури й матеріально-побутової сфери буття українців, подає завершений портрет українського народу як цілком самодостатньої етнічної спільноти. Це, властиво, була одна з перших спроб створити наукове узагальнююче видання, у якому на основі етнографічних фактів обґрунтовувалися самобутність українців та їхнє право на історичне буття й рівноправне існування серед інших слов'янських народів. Дослідження містить важливі теоретичні постулати Хв. Вовка про завдання та предметну сферу української етнографії, яку він розуміє «як народний побут, зовнішній та внутрішній». «Побутові особливості кожного народу, — стверджує дослідник, — є наслідок його колективної чинності.., а ті форми, що їх прибірає сама ця чинність, а також і наслідки її у вигляді побутових річей, психічних та соціальних явищ підлягають науковому дослідженню в ділянці етнографії»<sup>16</sup>. Нове розуміння предметного поля і завдань етнографії Хв. Вовк чітко сформулював у цій своїй основній народознавчій праці<sup>17</sup>.

Заслуга Хв. Вовка перед українським народознавством полягає передусім у тому, що вперше на засадах порівняльної етнографії було створено працю, яка містила узагальнений огляд виникнення та еволюційного

розвитку явищ матеріального побуту та звичаєво-обрядової культури, узятих не локально, а в межах усіх етнічних земель. До того ж окремі з них до з'яви цього дослідження не були предметом фахового етнографічного розгляду і фактично не були представлені в арсеналі української етнографії або ж подавалися винятково в описовому форматі як екзотичний факт місцевої традиції.

Важливо й те, що на базі всеосяжного, як на той час, фактологічного матеріалу Хв. Вовк дійшов цілком правомірних і концепційно важливих висновків про самобутність української етнокультури, про її відмінність від аналогічних етнореалій сусідніх слов'янських народів. Ця наскрізна ідея однаково стосується висновків як з розвитку народного транспорту («номенклатура частин воза на цілому просторі України майже цілком однакова...»), хліборобства, одягу, харчування та житла, так і обрядів, народних знань і вірувань, народної техніки. Скажімо, описуючи побутування водяного млина в Україні, Хв. Вовк зазначає, «що ми вважаємо потрібним тільки зауважити, що номенклатура окремих частин його майже скрізь цілком однакова; одміни мають чисто місцевий фонетичний характер»<sup>18</sup>, а кажучи про теслярське ремесло, дослідник зауважує, що термінологія будівельна «з незначними відмінностями, та сама на Лівобережжі, що й на Правобережжі, й на галицькій Україні, не виключаючи навіть Карпатського Підгір'я; термінологія ця виявляє певну подібність до термінології південних та західних слав'ян і разом із тим помітно відрізняється від великоруської»<sup>19</sup>.

Однозначно звучить висновок дослідника про етнокультурну єдність українства на прикладі типів народного житла: «загалом, зостаючись вірні своєму загальному типові, характеристичні українські хати тягнуться широкою смугою через цілу середню та південну Україну, од підніжжя Карпат на схід до Орловської, східних частин Курської та Воронізької губерній, де зненацька без жадного переходу стикаються з темними брусованими великоруськими хатами, з дво-

схилими дахами та без жадного сліду садків чи взагалі якої небудь рослинності, що оточувала б хату. Отже, зовсім однаковий на цілому просторі країни цей загальний тип української хати став одною з найголовніших та найвиразніших етнографічних ознак українського племені»<sup>20</sup>. Ключовим постулатом праці є твердження про виявлену як на зрізі матеріальної, так і духовної культури спорідненість українців з південними та південно-західними слов'янами («Мусимо визнати, що взагалі українці й щодо одягу наближаються найбільше до південних та почасти південно-західних слав'ян»), що корелювало з відповідними висновками вченого, зробленими ним на антропологічному матеріалі, і заклало міцний фундамент питомо національного напрямку у вітчизняному народознавстві.

Серед наукового спадку Хв. Вовка вирізняється низка статей і форматних досліджень, виконаних на загальноукраїнському матеріалі (з обрядової та правової культури, традиційних вірувань, народної орнаментики тощо), найґрунтовнішою з-поміж яких є праця «Шлюбний ритуал та обряди на Україні».

Стаття вперше була опублікована болгарською мовою в кількох номерах журналу «Сборникъ за народни умотворения» за 1890–1891 роки під назвою «Весільні обряди слов'янських народів». Така розлога назва пояснюється тим, що автор мав намір подати опис українського весілля поряд з описами цього обряду в інших слов'янських народів.

Згодом (1891–1892) дослідження про весільну шлюбну обрядовість українців Хв. Вовк видрукував також французькою мовою в журналі «L'Antropologie». Підкреслюючи велику наукову вагу праці, фахівці зазначають, що це одна зі студій, яка досі є найширша й лишається основною в дослідках про українське весілля<sup>21</sup>.

У циклі етнографічних розвідок Хв. Вовка спеціальної вузької тематики виокремлюється виконана на загальноукраїнському матеріалі праця, присвячена архаїчному інституту звичаєвого права — братанню в Україні, що

була опублікована у французькому журналі «Melusine», а згодом перекладена В. Савою і видрукувана в трьох випусках львівської газети «Правда» за 1891 рік. Аналізуючи документальний матеріал та польові свідчення про залишки цього обряду в Єлисаветградському повіті Катеринославської губернії та в Олександрійському повіті Херсонської губернії, Хв. Вовк розкриває генезу звичаю, висвітлює передумови братання та мотивації його учасників, наводить його опис та звичаєво-правові наслідки, що впливали на подальші родинно-побутові стосунки «названих» братів. Хв. Вовк виявляє аналоги звичаю братання (що за незначним винятком майже вийшов з ужитку на час написання ним цієї розвідки) в давніших часах серед скіфського населення краю; залучає до аналізу порівняльні матеріали щодо подібного звичаю в давніх східних слов'ян, віддзеркалені в руських билинах. Дослідник указує на паралелі в українському обряді братання та в аналогічних звичаях у сербів, акцентує подібність місця проведення, ритуальних дій та використовуваних атрибутів (ікони, почастивання вином учасників обряду, взаємні гостини, обмін дарунками). Він убачає кращу збереженість цього звичаю на Балканах у зв'язку із суспільно-політичною нестабільністю регіону й потребою зміцнювати споріднені зв'язки, довше зберігаючи «в себе устрій спільного життя і життя воєнне, а тим самим уже і давні звичаї»<sup>22</sup>.

Такою за характером охоплення всього етнографічного терену України є вузькотематична студія Хв. Вовка «Про закрутки», опублікована ним 1916 року в «Українському науковому збірнику» (вип. 2), яка стала вислідом його тривалих наукових пошуків. У її основу автор поклав широкий матеріал як власних спостережень, так і надісланих на його замовлення відомостей Ляскоронського, Дикарева, Тарасевського, Сітклікевич, Рашевського, Бугля, Литвинової-Бартош, що дозволило Хв. Вовку істотно розширити географію досліджуваного явища, охопивши, фактично, територію всіх українських етнічних земель — укра-

їнські повіти Курщини, Воронежчини, Кубані, Підляшшя, Галичини, а також Полтавщини, Катеринославщини, Київщини, Херсонщини, Харківщини, Волині, Поділля тощо.

Одним з перших в українській етнографії Хв. Вовк започаткував вивчення української народної орнаментики — важливого джерела в дослідженні етнічних витоків народів і їхніх культур. Як справедливо зазначається в рецензії на опубліковані збірники народних орнаментів, «орнаментика будь-якого народу складає дуже значну й характерну частину етнографії; у прагненні і здатності прикрашати певним чином предмети своєї найближчої обстановки виявляється ступінь культури даного народу, культури, у якій можуть бути віднайдені як елементи чужі, привнесені шляхом запозичень і наслідувань, так і елементи самобутні... Археологу, етнографу-історичу добре відоме значення орнаментики, яка нерідко слугує цінною підмогою в наукових пошуках»<sup>23</sup>.

Уже до III Археологічного з'їзду, що відбувся в Києві 1874 року, Хв. Вовк підготував таблиці зразків малюнків українських орнаментів, які були розміщені в Атласі до праць III Археологічного з'їзду<sup>24</sup>. Власне, сама ж розвідка вченого, озвучена ним як доповідь на III Археологічному з'їзді, була опублікована у вигляді реферату в матеріалах цього з'їзду<sup>25</sup>. Вона привернула увагу дослідників і була відзначена згодом серед інших, приурочених до з'їзду, україністичних виступів. Так, М. Драгоманов писав, що «конгрес київський одзначався, як се замічено усіма, великим числом рефератів місцевого характеру і читаних місцевими ученими. З таких треба назвати: Антоновича — “О монеті з іменем Владимира”, Волкова — “О малорусской орнаментике...”»<sup>26</sup>. Про помітний українофільський резонанс цього заходу писав і М. Грушевський, зазначаючи, що з'їзд «видав дійсно блискучою маніфестацією наукових засобів і аргументів українства...»<sup>27</sup> завдяки домінуванню доповідей, присвячених Україні та українському народу. Зокрема, Хв. Вовк у своєму рефера-

ті наголошував на нагальній потребі вивчення української орнаментики, яка на той час становила «ще цілком недосліджену, навіть зовсім недоторкану галузь етнографії, студіювання якої дало б відповіді на багато невирішених етнографічних питань».

Притримуючись популярної на той час теорії культурних запозичень, послуговуючись принципами порівняльної етнології та враховуючи історію розселення арійських племен, Хв. Вовк акцентує очевидну подібність домінуючих квіткових персидських узорів зі значною кількістю аналогічних українських і вражаючу подібність візантійської та візантійсько-римської орнаментики з українською; указує на схожість власне візантійської орнаментики з персидською, що, на його думку, є підтвердженням можливих культурних запозичень<sup>28</sup>. Видаються досить переконливими й підтвержені подальшими студіями Хв. Вовка його міркування щодо територіально-регіональної специфіки домінування колірної гами вишивок.

До нових явищ в етнографічній науці 1870-х років слід віднести зроблені вченим перші спроби дослідження з позицій порівняльної етнографії соціально-економічних відносин на селі, робітничого побуту та правовідносин між робітниками й власниками промислових підприємств<sup>29</sup>. Саме в річищі цих новітніх тенденцій української етнографії — щодо поширення її предметної області на побутову сферу виробничих відносин, на дослідження промисловості (ідеється передусім про наймання робітників та їхнє становище на цукрових заводах) і ярмаркової торгівлі — написані деякі розвідки Хв. Вовка в київський період його життя.

Дослідження сільських ярмарків та їхньої ролі в розвитку кустарної промисловості й економіки села виконане Хв. Вовком спільно з О. Русовим та за участю П. Чубинського й п. Ільницького. Розміщена в розвідці складена Хв. Вовком порівняльна таблиця про географію виготовлення різних груп товарів зазначених ярмарків, а отже, про відповідну господарську спеціалізацію та основні ремісничі

осередки, істотно підвищує повноту викладу матеріалу та його інформативну вартість, що й досі не втратив свого значення для дослідників розвитку кустарних промислів і ремесел краю. Учений небезпідставно переймається потенційно можливими етноконфліктогенними наслідками тих деструктивних процесів економічного розвитку тогочасного українського села, що склалися внаслідок тотальної експлуатації безправних селян за потурання влади. Зокрема, він указує на економічні деформації, що мають місце у виготовленні та реалізації селянської продукції через експлуатацію селян перекупниками (завдяки монополізації ними торгівлі життєво важливими товарами — зерном, борошном тощо). Те саме стосується монопольного володіння окремими кустарними промислами, зокрема гончарством, котре, за спостереженнями дослідника, «раніше ніде в Україні не переходило до рук монополістів, які встановлювали необґрунтовано високі ціни». Учений констатує деструктивні тенденції в економіці краю, а відтак у житті більшості його людності — селянства: «Таким чином, протягом кількох годин, у незначних розмірах, можна було спостерігати створений упродовж двох останніх століть результат політичної системи, що панувала в Південно-Західному краї, системи феодального аристократизму, яка штучно створила теперішнє економічне становище. Ми кажемо “штучно”, бажаючи нагадати про систематичне знищення місцевої продуктивності, промисловості й торгівлі, котре... було спрямоване на експлуатацію місцевого населення...»<sup>30</sup>.

Малодосліджений як у тогочасному, так і в сучасному українознавстві проблемі української колонізації територій поза межами легітимізованих у науковій літературі українських етнічних земель присвячено кілька розвідок Хв. Вовка, у яких висвітлюється історія виникнення й розвитку Задунайської Січі та українських колоній у Добруджі, розкриваються принципи самоорганізації та системи життєзабезпечення переселенців.



Праця Хв. Вовка «Задунайская Сечь по местным воспоминаниям и рассказам», власливо, є вдалим практичним застосуванням ученим актуалізованого сучасною гуманітаристикою методу фіксації інформації від її носіїв, що дістав назву «усної історії». У нарисі в жанрі наративу оповідається устами старого козака про долю українського січового козацтва після ліквідації Січі 1775 року, яке в кількості 5 тис. осіб переселилося в дельту Дунаю (володіння турецької влади). Майже з документальною точністю змальовується послідовність історії переселенців-козаків з-понад Дніпра, які спершу вимушені були просунутися на півдавстрійські володіння й оселитися в Банаті та берегах Тиси і в Богуцькому комітаті.

Частина цього оповідання ввійшла до вступу іншого ґрунтового дослідження Хв. Вовка про українські колонії в Добруджі. Написана французькою мовою у вигляді історико-етнографічного нарису, ця стаття була надіслана до редакції петербурзького «Вестника Европы», проте так і не була опублікована в ньому впродовж півтора року. На прохання Хв. Вовка В. Антонович згодом зумів розмістити її в російськомовному перекладі в журналі «Киевская старина» за 1889 рік. Редакція журналу, вочевидь, через цензурні мотиви, замінила в назві розвідки означення «українські колонії» на «російські» й надрукувала її як «Русские колонии в Добруджи» (під псевдонімом Хв. Вовка — Лупулеску)<sup>31</sup>. У ній, окрім скупого огляду історіографії питання, подається коротка історія міграції та мирної колонізації українськими козаками й селянами земель у Добруджі й дельті Дунаю (головно з 30-х років і до кінця 80-х років ХІХ ст.).

Дослідник слушно спростовує тезу про «малорухливість» українського способу життя й обґрунтовує наявність колонізаційних устремлень в українському народному середовищі, яке за короткий час колонізувало Причорномор'я, частково донські й навіть кубанські та терські степи. Чимало конкретної етнографічної інформації містить друга части-

на розвідки, у якій розглядається стан українських колоністських поселень у 80-х роках ХІХ ст., кількість та демографічні характеристики переселенців, їхня соціальна структура, домінантні заняття та особливості побуту, громадське й релігійне життя тощо. Дослідник належну увагу приділив культурі повсякдення, питанням матеріального побуту переселенців (житло, інтер'єр, одяг, харчування), обрядам і звичаям.

Цією розвідкою Хв. Вовк започаткував ще один, новий на той час і належно акцентований лише сучасною етнологією дослідницький напрям — міжетнічні відносини та міжкультурні взаємовпливи, стосунки між українцями та представниками інших націй.

Розвідка послуговує також важливим джерелом для дослідників етнімії українців, оскільки фіксує побутування в українському козацько-селянському середовищі 30–80-х років ХІХ ст. самоназви українців — «руснаки». Хв. Вовк неодноразово підкреслює використання як місцевої етнімії цього терміна, зазначаючи, що селяни, вихідці із Центральної та Південної України, котрі переселилися в Подунав'я, рятуючись від панських визисків, повсюдно маркували свою етнічність, відрізняючи себе від інших, самоназвою «руснаки». Представлені в дослідженні свідчення Хв. Вовка про поширення серед українських переселенців із центральних і південних районів України самоназви «руснаки» паралельно з назвою «козаки» є важливою аргументацією проти актуалізованого нині «політичного русинства», позаяк вони вказують на загальноукраїнську природу цього давнього історичного етніміа.

Серед розробленої Хв. Вовком етнографічної проблематики привертає увагу досі недостатньо висвітлена в народознавстві тема розвитку рибальства в Україні (у його регіональному вимірі), що реалізована вченим у студії «Українське рибальство у Добруджі»<sup>32</sup>. Власне викладу сутності самого промислу передує розлога історична довідка про особливості заселення Дунайського гирла

вихідцями з Дніпровської Січі та селянами-втікачами з різних регіонів України, а також опис співжиття на теренах Добруджі представників різних етнічних спільнот та спостереження Хв. Вовка про специфіку їхньої життєво-господарської діяльності. Що ж до регіональної своєрідності етнографії рибальства в Добруджі, то, на думку автора, у найповніших своїх виявах воно утрималося лише на узмор'ї в Катирлезі, де кармашні заводи були засновані на спілці робітників.

До цього ж циклу регіональних досліджень матеріального побуту належить і його етнографічний нарис побутової культури населення Галичини, Буковини та Закарпаття. Згідно з поширеними на той час етнонімами Хв. Вовк виокремлює такі категорії українського карпатського населення: бойки, лемки, гуцули, а також русини Галицької рівнини та підугорських українських земель. З огляду на те що етнонімом «русини» в XIX ст. називали себе також і бойки, і лемки, і гуцули, а у віддаленішому минулому він використовувався як самоназва населення всіх українських земель, застосовану Хв. Вовком класифікацію можна розглядати як умовну «робочу» схему, яка, однак, у проєкції на сьогодення потребує певних корекцій.

Дослідник розглядає специфіку народного харчування, одягу, житла, господарських занять і техніки, що, на його думку, спричинена культурними впливами сусідів та природно-кліматичними умовами.

Перелік регіональних студій Хв. Вовка доповнюють також дослідження церковного будівництва бойків, лемків, гуцулів і українців-русинів Закарпаття; дерев'яної церковної архітектури Волині. З-поміж згаданих праць розвідка про церковні пам'ятки Східної Галичини була оголошена як доповідь на XIV Археологічному з'їзді в Чернігові (проте, вочевидь, залишилася неопублікованою). Натомість дослідження про старе церковне будівництво на Волині було вміщене в «Матеріалах по етнографии России» за 1910 рік. Автор підходить до висвітлення питання не стільки як

мистецтвознавець, а передусім як етнограф, намагаючись простежити на основі зафіксованих ним пам'яток еволюцію дерев'яних церков Волині, виявити генезу їх розвитку, а також як власне регіонально-українську специфіку, так і елементи запозичень. Це знаменувало новий підхід до оцінювання пам'яток національної культури, який уже був позбавлений голої описовості й дещо дисонував з притаманним за попередньої доби романтичним замилюванням місцевою старовиною.

Окремий дослідницький напрям у спадщині Хв. Вовка початку XX ст. складають розвідки вченого, що репрезентують започаткування славістичних студій в українському народознавстві. Він розробляє науковий інструментарій, методику організації антропологічних досліджень і обстеження фізичних особливостей слов'янських племен<sup>33</sup>, постулює теоретичні засади й обґрунтовує підходи щодо запровадження найновіших методик до антропологічних дослідів. Не втратив наукової ваги й донині його етнографічний нарис «Славяне», у якому подається класифікація європейських народів, їх опис за етнографічними, антропологічними та мовними характеристиками. Дослідник, зосібна, зазначає, що до індоєвропейської мовної групи народів належать романські, чи латинські (італійці, іспанці, португальці, французи, частково бельгійці та ін.), германські (норвежці, шведи, данці, англійці, голландці, німці, частина бельгійців та ін.) і слов'янські. Хв. Вовк пунктирно окреслює територіальну локалізацію слов'ян, розміщуючи їх на теренах Північно-Східної Європи і в басейнах великих рік Північної Азії від Гданська до Північного краю Адріатичного моря<sup>34</sup>.

Дослідник слушно вказує на суб'єктивні труднощі, які виникають при визначенні за мовною ознакою кількості слов'янських народів, що зумовлені бажанням «сильніших слав'янських племен пригорнути під себе слабійші: чехи кажуть, що словацька мова — чеська, поляки, що українська — помосковлена польська, а великоруси — що вона попольщена російська, або один з діалектів руської і т. д.»<sup>35</sup>. Тим-то,

на думку Хв. Вовка, критеріями етнічності, окрім мовного чинника, є антропологічні та етнографічні характеристики народів, а також їхні етногенетичні особливості.

Аналізуючи поділ слов'ян на західних, південних та східних, учений робить застереження щодо належності українців до групи східних слов'ян, адже, на його думку, є більше підстав віднести їх до південної групи. Цей висновок дослідника й дотепер залишився недостатньо апробованим, оскільки політична реальність (перебування українців у складі східнослов'янської (російсько-білоруської) політичної спільності) мотивувала пошуки їх спорідненості із цими етносами й детермінувала внаслідок політичного тиску відповідні висновки.

Переймаючись проблемою походження та етнокультурного профілю українців у річці слов'янського культурогенезу, їхньої спорідненості з іншими слов'янськими народами, Хв. Вовк ґрунтовно студював ці питання як за пам'ятками-першоджерелами, так і за публікаційними матеріалами.

В історію української етнологічної науки Хведір Вовк увійшов як учений, котрий в українській гуманітаристиці заклав підмурівок досліджень не лише зі славістики, але й із загальної етнології народів світу. Оглядаючи доробок Хв. Вовка із загальної етнографії, не можна обійти увагою популярного й розлогого (64 сторінки) етнографічного нарису «Серед виноградарів Південної Франції» (опублікованого 1905 р. в Петербурзі Благочинним товариством), ілюстрованого малюнками по тексту, викладеного у вигляді оповідання й опублікованого в «Літературно-науковому віснику», а також його етнографічного опису, присвяченого матеріальній і духовній культурі басків<sup>36</sup>. Не втратили й донині наукового інтересу його подорожні спостереження щодо особливостей поселення, житла, основних занять баскської людності в порівнянні з аналогічними реаліями матеріального побуту французів та іспанців. Оповідання містить ґрунтовний виклад етнографічних

спостережень Хв. Вовка щодо риболовецького промислу, які поєднують описи риболовної техніки, способів вилову й переробки риби та реалізації продукції. Увагу дослідника привертають також антропологічні характеристики баскської людності.

До цього ж циклу публікацій з порівняльної етнографії належить і невеличка його праця «Кавказ і Карпати (деякі проби етнологічних зближень)», видрукувана 1906 року в науковому збірнику, присвяченому професору М. Грушевському. На підставі трирічних експедицій Хв. Вовка в середовище карпатських русинів та його гіпотез і висновків щодо етнографічних паралелей, що виявляються в одязі, житловому будівництві, дрібних побутово-вжиткових речах та знаряддях праці, прикрасах гуцулів і мешканців Кавказу — осетинів, він висловлює здогадки про певну подібність між зазначеними етнічними спільнотами.

На початку ХХ ст. Хв. Вовк виступив в українській етнографії також як фундатор нових методологічних підходів, ініціатор та адепт унітаристської теорії народознавства. Засвоївши основні концепції та методичні засади новітніх західноєвропейських наукових шкіл, Хв. Вовк стає послідовним прихильником комплексного підходу до вивчення людини, що було суголосне характерному для європейського народознавства кінця ХІХ — початку ХХ ст. явищу симбіозу трьох наук — археології, етнографії та антропології.

Обстоюючи потребу унітаристського підходу до вирішення народознавчих проблем, учений підкреслював, що «треба завважати на усю сумму відомостей про кожний народ, на його анатомичні і фізіологічні (між иньшим і психичні) відміни, на його етнічний склад, на історію розвою його культури і його побутове життя. Усе оце й становить собою заданне теперішньої етнології і етнографії, з того не дуже давнього ще часу, як вони стали на зовсім науковому ґрунті, виробили собі певний науковий метод. Теперішній стан їх вимагає перед усім с и с т е м а т и ч н о г о збірання і класування матеріялу, а потім його науков о-

г о оброблювання»<sup>37</sup>. Зважаючи на змістовність і не втрачену й досі актуальність цієї методологічної розвідки вченого, ми вважали за доцільне помістити її у двотомнику.

Завершуючи лаконічний огляд доробку Хв. Вовка в царині народознавства, зазначимо, що його праці кінця ХІХ — початку ХХ ст. заклали підмурівок для поступу української етнології цілого ХХ ст., оскільки в них не просто підсумувався доробок попередніх епох, а започаткувалися нові, суголосні євро-

пейській традиції, дослідницькі напрями й підходи до осмислення української етнокультури в річищі порівняльної етнографії та з огляду на національну історію.

Вони й сьогодні не втратили своєї актуальності, бо, за влучною оцінкою В. Денисенка, «у галузі наукового вивчення української етнографії і антропологічних особливостей українського народу... [Хв. Вовк] лишив нам велику спадщину, яка полегшує дальшу роботу у цім напрямку»<sup>38</sup>.

<sup>1</sup> Волков Ф. П. П. Чубинский. Отрывки из личных воспоминаний // Украинская жизнь. — 1914. — № 1. — С. 57.

<sup>2</sup> Вовк Хв. Етнографічні особливості українського народу // Народознавча спадщина Хведора Вовка : у 2 кн. — К., 2011. — Кн. 1. — С. 38–39.

<sup>3</sup> Вовк Хв. Дещо про теперішній стан і задання української етнології // Народознавча спадщина Хведора Вовка : у 2 кн. — К., 2011. — Кн. 1. — С. 498–512; Волков Ф. П. П. Чубинский. Отрывки из личных воспоминаний // Украинская жизнь. — 1914. — № 1. — С. 57.

<sup>4</sup> Вовк Хв. Антропологічні особливості українського народу // Народознавча спадщина Хведора Вовка. — К., 2011. — Кн. 1. — С. 1–37; Вовк Хв. Етнографічні особливості українського народу // Народознавча спадщина Хведора Вовка : у 2 кн. — К., 2011. — Кн. 1. — С. 38–220.

<sup>5</sup> Вовк Хв. Українці з погляду антропології // Народознавча спадщина Хведора Вовка : у 2 кн. — К., 2012. — Кн. 2. — С. 9.

<sup>6</sup> Вовк Хв. Антропометричні досліді українського населення Галичини, Буковини й Угорщини // Народознавча спадщина Хведора Вовка : у 2 кн. — К., 2011. — Кн. 1. — С. 365.

<sup>7</sup> Вовк Хв. Етнографічний нарис // Народознавча спадщина Хведора Вовка : у 2 кн. — К., 2012. — Кн. 2. — С. 18.

<sup>8</sup> Вовк Хв. Антропометричні досліді українського населення Галичини, Буковини й Угорщини // Народознавча спадщина Хведора Вовка : у 2 кн. — К., 2011. — Кн. 1. — С. 399.

<sup>9</sup> Вовк Хв. Етнографічний нарис // Народознавча спадщина Хведора Вовка : у 2 кн. — К., 2012. — Кн. 2. — С. 21.

<sup>10</sup> Вовк Хв. Антропометричні досліді українського населення Галичини, Буковини й Угорщини // Народознавча спадщина Хведора Вовка : у 2 кн. — К., 2011. — Кн. 1. — С. 399.

<sup>11</sup> Вовк Хв. Етнографічний нарис // Народознавча спадщина Хведора Вовка : у 2 кн. — К., 2012. — Кн. 2. — С. 27.

<sup>12</sup> Там само. — С. 28.

<sup>13</sup> Вовк Хв. Антропологічні особливості українського народу // Народознавча спадщина Хведора Вовка : у 2 кн. — К., 2011. — Кн. 1. — С. 33.

<sup>14</sup> Там само.

<sup>15</sup> Петров В. Походження українського народу. — К., 1992. — С. 25.

<sup>16</sup> Вовк Хв. Етнографічні особливості українського народу // Народознавча спадщина Хведора Вовка : у 2 кн. — К., 2011. — Кн. 1. — С. 38.

<sup>17</sup> Там само. — С. 38–39.

<sup>18</sup> Там само. — С. 56.

<sup>19</sup> Там само. — С. 69.

<sup>20</sup> Там само. — С. 95.

<sup>21</sup> Денисенко В. «Шлюбний ритуал та обряди на Україні» Хв. К. Вовка у першій — болгарській і другій — французькій редакції // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. — К., 1928. — Вип. 2–3. — С. 144.

<sup>22</sup> Вовк Хв. Братання на Україні // Народознавча спадщина Хведора Вовка : у 2 кн. — К., 2011. — Кн. 1. — С. 445.

<sup>23</sup> Пчилка Олена. Українські взоры. — К. : Лито-Тип. С. В. Кульженко, 1902. — 15 табл.; Южно-русский орнамент. Черниговская губерния. Вып. 1 / собрала и составила П. Я. Литвинова. — К. : Тип. М. П. Фрица, 1878. — 14 с., 20 табл.; Вып. 2 / собрала и составила П. Я. Литвинова, с предисловием проф. Редина. — Х. : Издательство Харьковского Предворительного комитета по устройству XII Археологического Съезда, 1902. — 20 с., 20 табл.

<sup>24</sup> Труды Третьего Археологического Съезда в России. — К., 1878. — Т. 1. — 352 с.; Т. 2. — 362 с.; Атлас к Трудам III Археологического съезда. — Таб. XVI–XXV.

<sup>25</sup> Волков Ф. К. Отличительные черты южно-русской народной орнаментики // Труды Третьего Археологического Съезда в России. – К., 1878. – Т. 2. – С. 317–326.

<sup>26</sup> Студинський К. Остап Терлецький про Археологічний з'їзд в Києві // Україна. – К., 1927. – Кн. 5. – С. 37.

<sup>27</sup> Там само. – С. 38.

<sup>28</sup> Вовк Хв. Характерні ознаки південноросійської народної орнаментики // Народознавча спадщина Хведора Вовка : у 2 кн. – К., 2012. – Кн. 2. – С. 108–116.

<sup>29</sup> Вовк Хв. До питання найму робітників // Народознавча спадщина Хведора Вовка : у 2 кн. – К., 2012. – Кн. 2. – С. 172–178.

<sup>30</sup> Вовк Хв. Про сільські ярмарки та про їх значення для вивчення ремісничої і кустарної промисловості // Народознавча спадщина Хведора Вовка : у 2 кн. – К., 2012. – Кн. 2. – С. 162.

<sup>31</sup> Вовк Хв. Українські колонії в Добруджі (історико-етнографічний нарис) // Народознавча спадщина Хведора Вовка : у 2 кн. – К., 2012. – Кн. 2. – С. 29–80.

<sup>32</sup> Вовк Хв. Українське рибальство в Добруджі // Народознавча спадщина Хведора Вовка : у 2 кн. – К., 2012. – Кн. 1. – С. 415–434.

<sup>33</sup> Вовк Ф. Об организации антропологических исследований славянских племен. – С.Пб., 1912; Вовк Ф. Антропология и ее университетское преподавание // Ежегодник Русского антропологического общества. – Пг., 1915. – Т. V. – С. 99–107.

<sup>34</sup> Вовк Хв. Славяне // Народознавча спадщина Хведора Вовка : у 2 кн. – К., 2011. – Кн. 1. – С. 447–452.

<sup>35</sup> Там само. – С. 448.

<sup>36</sup> Вовк Хв. Біля моря – між Басками // Народознавча спадщина Хведора Вовка : у 2 кн. – К., 2012. – Кн. 1. – С. 459–496.

<sup>37</sup> Вовк Хв. Дещо про теперішній стан і завдання української етнології // Народознавча спадщина Хведора Вовка : у 2 кн. – К., 2011. – Кн. 1. – С. 499.

<sup>38</sup> Денисенко В. «Шлюбний ритуал та обряди на Україні» Хв. К. Вовка у першій – болгарській і другій – французькій редакції // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – К., 1928. – Вип. 2–3. – С. 143.